ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

«БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ»
фанидан

ГЛОССАРИЙ

САМАРҚАНД 2016

Ҳисоб - хўжаликда юз берган ва бераётган ҳодиса ва жараёнлар, уларнинг натижалари тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш ва узатиш тизими. Демак, ҳисобнинг асосий маҳсули бўлиб ахборот, ҳисоб юритишнинг асосий мақсади бўлиб, бу ахборотларни аниқ, тўлиқ ва ўз вақтида йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш ва фойдаланувчиларга етказиб бериш.

Бошқарув ҳисоби – хўжалик раҳбарияти талабларига кўра бошқарувга тегишли қарорларни қабул қилиш мақсадида батафсил (аналитик) тарзда юритиладиган ҳисоб тизими.

Молиявий ҳисоб - хўжалик молиявий фаолияти тўғрисидаги ахборотларни асосан ташқи фойдаланувчилар учун тақдим этувчи ҳисоб тизими.

Бухгалтерия ҳисобининг предмети - умуман олганда корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти, ушбу фаолиятни ташкил этувчи жараёнлар ва уларни юритилишини таъминловчи маблағлар, маблағларнинг ташкил топиш манбалари, шунингдек хўжалик фаолиятининг натижалари.

Узоқ муддатли активлар – 1 йилдан кўп муддатда хизмат қиладиган ва оборотда бўладиган моддий ва номоддий маблағлари.

Асосий воситалар – корхона хўжалик фаолиятида 1 йилдан ортиқ ўзининг ташқи кўринишини ўзгартирмасдан хизмат қиладиган меҳнат воситалари.

Номоддий активлар – моддий кўринишга эга бўлмаган бироқ муайян қийматга эга бўлган активлар (лицензия, патент, савдо маркаси, товар белгиси, гудвил, муаллифлик ҳуқуқи ва бошқалар).

Молиявий инвестициялар - фойда олиш мақсадида бошқа корхоналарга йўналтирилган активлар (сотиб олинган қимматли қоғозлар, берилган кредит ва қарзлар, киритилган пай ва бадаллар).

Капитал инвестициялар - тугалланмаган қурилишларга, харакатдаги асосий воситаларни кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилишга сарфланган, шунингдек янги узоқ муддатли активларни сотиб олишга киритилган маблағлар.

Қисқа муддатли активлар – 1 йилгача муддатда хизмат қиладиган ва оборотда бўладиган маблағлар.

Ишлаб чиқариш захиралари – хом-ашё ва материаллар, ёқилғи, тара ва тара материаллари, эҳтиёт қисмлар, қурилиш материаллари, хўжалик инвентарлари, боқувдаги ва ўстиришдаги ёш моллар.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари – тайёр ҳолга етмаган маҳсулотларга тўғри келадиган харажатлар, ярим маҳсулотлар.

Тайёр маҳсулотлар – ишлаб чиқаришнинг барча босқичларидан ўтган, истеъмолга тайёр ва тегишли сифат сертификатига эга маҳсулотлар.

Товарлар - магазин ва омборларда сақланаётган истеъмол буюмлари.

Келгуси давр харажатлари - хисобот йилида келгуси даврлар учун қилинган харажатлар, масалан обуна тўловлари, ижара тўловлари.

Муддати узайтирилган харажатлар - ҳисобот йилида келгуси даврда ҳисобига тўланган солиқлар ва бошқа харажатлар.

Пул маблағлари – кассадаги, йўлдаги ва банклардаги миллий ва чет эл валюталари.

Пул эквивалентлари – пулли чеклар, йўлланмалар, чипталар, талонлар, маркалар ва бошқалар.

Олинадиган счётлар - бошқа юридик ва жисмоний шахсларнинг корхона олдидаги дебиторлик қарзлари.

Хусусий капитал – корхонанинг мажбуриятларини чегириб ташлагандан сўнг қоладиган активлари.

Устав капитали – корхонага унинг таъсисчилари томонидан киритилган маблағлар мажмуаси.

Қўшилган капитал – акцияларни сотиш ва номинал қийматлари ўртасидаги ижобий фарқ, шунингдек чет эл инвесторларини устав капиталига киритган маблағлари бўйича вужудга келган валюталар ўртасидаги ижобий фарқлар суммаси.

Резерв капитали – корхонанинг соф фойдасидан ташкил этилган резерв капитали, мулкни қайта баҳолашдан олинган қўшимча қиймат ва бепул келиб тушган мулклар қийматининг мажмуаси.

Тақсимланмаган фойда – корхонанинг таъсисчилари ўртасида тақсимланмай қолган соф фойдасининг суммаси.

Резервлар – турли жорий тўловларни амалга ошириш учун ҳисобот давр даромадлари эвазига шаклланган захира суммаси, масалан жорий ва капитал таъмирлаш учун, меҳнат таътили ҳақларини тўлаш учун ва шу кабилар.

Мақсадли тушумлар – корхонага турли мақсадларда турли манбалардан келиб тушган маблағлар мажмуаси (грантлар, субсидиялар, аъзолик бадаллари, солиқлар бўйича имтиёзлар ва бошқалар).

Грантлар -- корхонага қайтариб олинмаслик шарти билан давлат, нодавлат, халқаро ташкилот ва фондлардан аниқ мақсадлар учун келиб тушган моддий ва номоддий маблағлар мажмуаси.

Субсидиялар – корхонага унинг фаолиятини ривожлантириш мақсадида маълум бир шартларга кўра давлат томонидан берилган ёрдам ва имтиёзлар суммаси.

Бухгалтерия баланси – корхона активлари ва уларни ташкил топиш манбаларининг маълум бир санадаги ҳолатини пул ифодасида акс эттириш усули.

Бухгалтерия ҳисоби счетлари - бу корхона активлари, хусусий капитали, мажбуриятлари, даромад, харажат, фойда ва зарарларини ҳисобот давридаги ҳолати (бошланғич ва охирги), шунингдек уларнинг шу даврдаги ҳаракати (кўпайиши ва камайиши) тўғрисидаги маълумотларни пул ифодасида акс эттириш усули.

Бухгалтерия ҳисоби счетларига икки ёқлама ёзув - юз берган операциянинг суммасини икки марта, яъни бир счетнинг дебетига ва бошқа бир счётнинг кредитига ёзиш усули.

Баҳолаш – бу корхона активларининг қийматини пулда ифодалаш усули.

Калькуляция –бу хўжалик активларининг сотиб олиш, ишлаб чиқариш ва сотиш қийматларини ҳисоблаб топиш усули.

Корхона активларини баҳолаш ва калькуляция қилиш негизида қуйидаги қиймат турлари ётади:

Ҳужжатлаштириш – хўжалик операцияларини маълум бир ҳужжатлар билан расмийлаштириш усули.

Ҳужжат – хўжалик операцияларини ҳақиқатда юз берганлигига гувоҳ берувчи ёки уларни келгусида юз беришига асос бўлувчи ёзма гувоҳнома.

Инвентаризация – бухгалтерия ҳисобида унинг маълумотларини тўғрилигини, корхона активларини ҳақиқий ҳолатини, моддий жавобгар шахсларнинг ўз функцияларини сидқидилдан виждонан бажараётгалигини, мулкни талон-тарож қилинмаганлигини билиш мақсадида ўтқазиладиган қайта ҳисоб-китоб қилиш усули.

Молиявий ҳисобот – бу маълум даврдаги молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичларини пулда белгиланган шакл ва мазмунда ифодалаш усули, корхона ва ташкилотларнинг молиявий-хўжалик фаолияти кўрсаткичларини ўзида мужассамлаштирган ҳисобот шакллари мажмуаси.

Таннарх ҳисоби - маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархини шаклланиш жараёни ва калкуляциясига доир ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва интерпритацияси билан шуғулланувчи тизимдир.

Стаф ваколати – бу ўзаро мулоқот бўлиб, буйруқли бошқаришга асосланмасдан, ходимларнинг пастки, ёнидаги ва юқоридаги ваколатлар билан иш алоқасида бўлишидир.

Функционал ваколат – бу буйруқ асосида ёнидаги ёки пастки бўлимларга ўзаро ҳурмат асосида махсус функционал вазифаларни бажариш учун берилади.

Тришурешип - бу капитал сармояси, қисқа муддатли молиялаштириш, банк, кредитлаш, суғурта ва пул маблағлари менежери билан боғлиқ ишларга жавобгар бўлимдир.

Контроллёр - бу бевосита менежментлик ва молиявий бухгалтерия ҳисобига жавобгар бўлган молиявий ижорачи бўлимдир.

Бюджет - бу ҳаракатларга оид режаларнинг миқдорий ифодаланиши, координациялашуви ва амалга ошириш воситаларини мужассамлантирувчи лойиҳадир.

Бухгалтерия ҳисоби - бошқарув фаолиятида режалаштириш воситаси сифатида «бюджет»ларни тайёрлашда бевосита иштирок этиш, назорат қилиш воситаси сифатида эса ҳаракатлар натижаларини ўлчаб "бажарилишлар ҳисоботлари"ни тузиш ва ҳақиқий натижалар билан режани таққослаш асосида мавжуд фарқларни аниқлаш, шунингдек бошқарув тизимида "тескари боғлиқлик»ни ўрнатиш тизимидир

Харажатлар - бу кўзланган мақсадларга эришиш учун (маҳсулот ишлаб чиқариш, товар хариди, хизматлар) сарфланган ресурслар қийматининг пулдаги ифодасидир.

Таннарх объекти – бу таннархи аниқланадиган базадир. Таннарх объекти бўлиб фаолият турлари, тармоқлар, ишлаб чиқарилган маҳсулот, иш ва хизматлар, лойиҳалар, дастурлар ҳамда бўлимлар (ҳуқуқий бўлим, лойиҳалаштириш бўлими, савдо бўлими) бўлиши мумкин.

Бевосита (тўғридан-тўғри) харажатлар – бу аниқ таннарх объектига иқтисодий моҳиятига кўра тўғридан тўғри идентификацияланадиган (олиб бориш мумкин бўлган) харажатлардир.

Билвосита харажатлар (тўғридан тўғри бўлмаган) харажатлар – бу аниқ таннарх объектига иқтисодий моҳиятига кўра тўғридан–тўғри идентификацияланмайдиган (олиб бориш мумкин бўлмаган) харажатлардир.

Релевант ва норелевант харажатлар. Релевант харажатлар – бу қарорлар қабул қилиш натижасида ўзгариб турадиган келгуси харажатлар ҳисобланади. Қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ бўлмаган харажатлар норелевант харажатлар деб аталади.

Альтернатив харажатлар – бу бошқа вариантлардан воз кечилиб битта вариант танлаш натижасида йўқотилиши мумкин бўлган имкониятларнинг баҳолаб ўлчанган суммасидир.

Ўсувчи (баъзан қўшимча, инкремент ёки дифференциаллашган) харажатлар ва тушумлар – бу кўриб ўтилаётган маҳсулот тури учун таҳлилининг ҳар бир вариантида амалга оширилаётган харажатлар ва даромадлар ўртасидаги фарқ ҳисобланади.

Маҳсулот таннархи – бу савдо корхоналарида товарларни харид қилиш, ишлаб чиқариш корхоналарида эса маҳсулотни ишлаб чиқиш харажатларидир. Ушбу таърифга асосланиб қуйидаги тенгликни келтириб чиқариш мумкин: **Маҳсулот таннархи = Ишлаб чиқариш харажатлари**

Устама ишлаб чиқариш харажатлари - бу маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш жараёнида қатнашадиган тўғридан-тўғри материал ва тўғридан-тўғри меҳнат харажатларидан ташқари барча амалга оширилган билвосита ишлаб чиқариш харажатларидир.

Давр харажатлари – бу заҳиралар таннархига олиб борилмайдиган ва юз бериш вақти қайси даврга оидлигига қараб ўша ҳисобот даврига олиб бориладиган харажатлардир. Давр харажатлари сотиш харажатлари ва маъмурий-бошқарув харажатларидан ташкил топади.

Ўзгарувчан харажатлар - бу маҳсулот ҳажми ёки фаолият даражасига тўғридан-тўғри мутоносиб (пропорционал) равишда ўзгаради, яъни маҳсулот ҳажми икки карра кўпайса, ўзгарувчи харажатлар ҳам икки карра кўпаяди.

Доимий харажатлар – бу ўрганилаётган даврда маҳсулот ҳажми ва фаолият даражасининг катта ўзгариши диапазонида миқдор жиҳатдан ўзгаришсиз қолади.

Регрессия тенгламаси – бу боғлиқ ўзгарувчан (бизнинг ҳолатда бу харажатлар) ва битта ёки ундан ортиқ миқдордаги боғлиқ бўлмаган ўзгарувчан (ишлаб чиқаришнинг фаоллик кўрсаткичлари ёки харажатлар омиллар) ўртасида боғлиқликни акс эттиради.

Энг катта ва кичик қиймат методининг моҳияти шундан иборатки, бунда энг катта ва энг кичик фаоллик даври танланиб, унда ушбу даврга харажатларнинг ўзгариши фаоллик даражасининг ўзгаришига таққосланиб харажатларнинг чизиқли тенгламасидаги маҳсулот бирлигига тЎғри келадиган Ўзгарувчан харажатлар аниқланади.

Умумий таннарх - бу маҳсулотни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган барча (материал, меҳнат ва устама ишлаб чиқариш) харажатларининг йиғиндиси ҳисобланади.

Маҳсулот бирлигининг таннархи ёки ўртача таннарх - бу жами таннарх (бўлинувчи)ни маълум бўлувчига (масалан, маҳсулот миқдорига) тақсимлаш орқали аниқланади.

Харид қилиш учун талабнома - бу омбор масъул ходимининг харид бўлимига ишлаб чиқариш эҳтиёжларидан келиб чиқиб заҳираларни харид қилиш учун талаби бўлиб, унда харид қилинадиган заҳира номи, миқдори ва қайси булим ёки эҳтиёж учун қўлланилиши кўрсатилади. Харид қилиш учун талабнома харид жараёнига асосий ҳаракат берувчи ҳужжати ҳисобланади.

Харид бЎйича буюртма - бу харид бЎйича талабнома олингандан сЎнг харид бЎлимининг маъсул ходимлари томонидан керакли таъминотчиларга тайёрланган таъмин қилиш бЎйича кЎрсатмаси бЎлиб, унда харид қилинадиган заҳиранинг номи, миқдори, баҳоси ва бошқа сифат тавсифлари қайд этиладиган ҳужжатдир.

Заҳиралар карточка регистри – бу индивидуал заҳиралар бЎйича, яъни уларнинг ҳар бир тури бЎйича юритиладиган аналитик ҳисоб ҳужжатидир. Ҳар бир заҳира турига очилганда карточка регистрларни компьютерларда махсус дастурлар ёрдамида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

ТМЗларни ҳисобга олишнинг узлуксиз тизими - бу ҳисобот даври давомида ТМЗлар баланс счётида кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида тЎлиқ маълумотларни ёзиш орқали маълум санада ТМЗларнинг аниқ турлари ва ассортименти бЎйича қолдиқлари ва реализация қилинган заҳираларнинг таннархи аниқлаш усулидир.

ТМЗларни ҳисобга олишнинг даврий тизими – заҳираларнинг турлари бЎйича деталли ҳисоб юритилишига асосланмасдан товар заҳираларини баҳолаш ҳамда реализация қилинган ТМЗларнинг таннархини аниқлаш мақсадида заҳираларнинг ҳақиқий миқдори ва суммаси инвентаризация қилиш орқали аниқланади.

Буюртма қилиш таннархи - бу заҳираларнинг янги нархлар квотасини талаб қилиш, харид учун буюртмаларни тайёрлаш, юкларни қабул қилиб олиш ва уларни буюртма ордерлари билан текшириб чиқиш ва бошқа буюртма билан боғлиқ харажатларидир:

Заҳираларни сақлаш қиймати - бу ТМЗларга инвестициялар фонди; суғурта бЎйича қЎшимча; омборда заҳираларни сақлаш учун иситиш, ҳаволантириш, ёритиш, бошқа электр-энергия ҳамда омбор воситаларининг амортизацияси; материалларни қайта ишлаш бЎйича қЎшимча; заҳиралар билан боғлиқ солиқлар; заҳираларнинг моддий ва маънавий эскириши, сифатининг бузулиши, ёмонлашиши ва ўғирланиши билан боғлиқ йЎқолишлардан ташкил топган харажатлари йиғиндисидир.

Буюртманинг оптимал миқдори (EOQ) - бу буюртманинг шундай миқдорки, бунда буюртма ҳажми ва унинг таннархи ҳамда заҳираларни сақлаш қиймати йиғиндиси энг минимал бЎлади. У қуйидаги формула бЎйича аниқланади:

Қайта буюртма бериш нуқтаси - бу заҳираларнинг қайси миқдорида, яъни қанча қолганда буюртма беришни бошлашни ҳамда қайси вақт моментида буюртма беришни кЎрсатувчи миқдордир.

Буюртма цикли - бу буюртмани расмийлаштиришдан бошлаб то ҳақиқатда буюртмаларнинг келиб тушушигача кетган вақт интервалидир.

М**атериаллар чиқиндиси** - бу ишлаб чиқариш жараёнида юзага келиб, қайсики улардан асосий материал сифатида фойдаланиб бўлмасада ёроқли материал ҳисобланади. Ундан бизнеснинг нормал операцион жараёнида фойдаланиб бЎлмайди ҳамда у бозор қийматига эга бЎлиши керак.

Дефект бирликлар – бу ишлаб чиқаришда нуқсонларга эга бЎлган ва шу боис сифат стндарт талабларига жавоб бермайдиган маҳсулотларга айтилади.

Тўғридан-тўғри меҳнат ҳақи – бу маҳсулот ишлаб чиқаришда бевосита сарфланган тўғридан-тўғри иш соатлари ёки ишлаб чиқарган маҳсулот бирлиги, бажарган иши ҳажми учун тўланадиган рағбатлантиришдир.

Билвосита меҳнат ҳақи – бу маҳсулот ишлаб чиқаришда билвосита сарфланган иш соатлари учун тўланадиган ва таннарх объектига маълум тақсимлаш базалари асосида тақсимладиган рағбатлантириш суммасидир.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай тизимида ходимга иш ҳақи ишлаган меҳнат соатлари асосида белгиланган соатбай ставкалар бўйича ҳисобланади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай тизимида сарфланган меҳнат соатларидан қатъий назар стандарт талабларида ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги учун белгиланган сумма миқдорида ҳақ тўланади.

Иш вақтидан ташқари иш - бу ходимнинг ушбу даврда белгиланган иш вақтдан ташқари вақтида ишлаган соатлари ҳисобланади.

Туриб қолишлар вақти - бу банд бўлмаган иш вақти ёки туриб қолишлар вақти бўлиб унумли бўлмаган, лекин тўланадиган иш вақтидир.

Норматив соат – бу бир соат давомида тажрибали ходим томонидан меъёрларга мувофиқ ишлаб чиқарилиши шарт бўлган маҳсулот бирлиги миқдори ҳисобланади.

Ходимларнинг қўнимсизлиги – бу ишдан бўшатилган ходимларнинг ушбу даврда ёлланган ходимларнинг ўртача сонига бўлиш орқали топилади.

Устама (накладной) ишлаб чиқариш харажатлар - бу бир қанча таннарх объекти билан алоқадор ҳисобланиб харажат объектига тўғридан-тўғри олиб бориш имкони бўлмаслиги сабабли тақсимлаш асосида олиб бориладиган маҳсулот таннархининг бир қисмидир. УИЧХларига мисол қилиб билвосита материаллар; билвосита меҳнат ҳақи; ишлаб чиқариш воситалари ва бино амортизицияси; электр-энергия; ёритиш, иситиш ва совутиш; мол-мулк солиғи; мол-мулк суғуртаси; ишчиларнинг овқатланиши ва уларга медицина хизматини кўрсатиш; бошқа умумишлаб чиқариш ва умумцех харажатларини киритиш мумкин.

Харажатларни тақсимлаш - бу тўғридан-тўғри ҳисобга олиш аниқ таннарх объектларида қўлланилган ресурсларни аниқлаш имкониятини бермаган ҳолларда юз берган харажатларнинг маълум қисмини тақсимлаш базалари асосида таннарх объектига олиб бориш жараёнидир.

Таннарх заррачалари - бу таннархнинг илк бор юзага келган элементи бўлиб, қайсики ташкилотларда ўрнатилган бухгалтерия ҳисоби тизими уларни индивидуал тўплашга асосланади ва унинг натижасида таннарх элементлари индивидуал таннархларга гуруҳланади.

Харажатларни тақсимлаш базаси ёки **харажатлар омиллари** деб харажатларнинг таннарх объектига тақсимлаш учун асос бўлиб хизмат қиладиган кўрсаткичига айтилади. Тақсимлаш базаси муҳим бўлган ҳолатларда **сабаб-оқибат тақсимланиши** ва тақсимлаш базаси муҳим аҳамият касб этмаган ҳолларда **шартли тақсимлаш** атамалари қўлланилади.

Устама (накладной) харажатларни анъанавий тақсимлаш тизими деб билвосита харажатларни шартли тақсимлаш усулидан фойдаланиб таннарх объектига олиб боришга айтилади.

Калькуляциянинг функционал тизими (АВС тизими ҳам деб аталади “activity-based costing”) билвосита харажатларни таннарх объектлари бўйича аниқ тақсимлашда сабаб оқибат тақсимлаш усулини қўллашга таянади.

Устама харажатларни тақсимлаш мезонлари: 1. Сабаб ва оқибат.; 2. Наф олиш.; 3. Адолатлилик ёки тенглик; 4. Қўллаб-қувватлашга қобилияти.

Ишлаб чиқариш (операцион) бўлими харидорларга сотиладиган маҳсулот ва хизматлар қийматининг тўғридан-тўғри яратилиши ва ошишини таъминлайдиган қисмдир. Ишлаб чиқариш бўлимларига мисол қилиб металл қуювчи цех, ишлов берувчи цех, йиғма цех, безак ва бўёқ берувчи цех, тайёр маҳсулотни якунловчи цехларни келтириш мумкин.

Сервис (хизмат кўрсатувчи) бўлими эса маҳсулот ва хизматлар қийматига билвосита таъсир кўрсатадиган, яъни бошқа (ишлаб чиқариш ва сервис) бўлимларига сервис хизматини таъминлайдиган қисмдир. Уларга мисол қилиб таъмирот ва техник хизмат кўрсатиш бўлими, заҳираларни сақлаш бўлими, инвентар ва жиҳозлар хонаси, таъминот хонаси, биринчи тиббий ёрдам хонаси, ошхоналарни киритиш мумкин.

Б**ир даражали метод**да ўзгарувчан харажатлар ва доимий харажатлар функциялари ўртасида фарқлар бўлмайди ва ягона таннарх функциясидан фойдаланади. Иккита таннарх функцияларидан фойдаланган ҳолларда **икки даражали метод** атамаси ишлатилади. Одатда иккита функция, яъни доимий харажатлар функцияси ҳамда ўзгарувчан харажатлар функциялари бунга мисолдир.

Устама харажатларни тақсимлаш ставкасини аниқлаш формуласи:

Устама харажатларни тақсимлаш ставкаси = Устама харажатлар/ тақсимлаш базаси (харажат омили)

Хизмат кўрсатувчи бўлимларнинг харажатларини асосий ишлаб чиқариш бўлимларига тақсимланишда фойдаланиладиган усуллар:

- Туғридан-тўғри (direct);
- Қадамба-қадам (step-down);
- Такрор тақсимлаш (step-by-step);
- Чизиқли тенглама тизими (reciprocal)

Прайм таннарх - бу тўғридан-тўғри материал харажатлар билан тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари йиғиндисидан иборат

Таннархнинг функционал калькуляцияси – Activity-Based Costing (ABC) – бу бевосита ишлаб чиқариш ҳажмининг жисмоний ҳажмига (масалан, асбоб-ускуналар наладкаси, материалларни жойлаштириш ва бошқалар) боғлиқ бўлмаган фаолият турлари (функциялари)нинг устама харажатларини маҳсулот таннархига олиб бориш усули бўлиб, бунда ушбу функцияларда маҳсулотларга талаблар асосида харажатларни тақсимлашнинг махсус ставкалари ҳисобланиб чиқилади.

ABC тизимида функция (фаолият турлари) харажатларини маҳсулотларга олиб боришда **харажат омили (тақсимлаш базаси)**дан фойдаланади. ABC тизимида харажат омиллари ставкаси устама харажатларнинг юзага келиш сабаблари билан тўлароқ боғлиқликда бўлиши керак. Тақсимлаш базасига мисол қилиб асбоб-ускуналарнинг иш соати ёки асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш соатлари, наладка сони ва ишлаб чиқаришга буюртмалар миқдорини келтириш мумкин, қайсики анъанавий тизимда битта тақсимлаш базасидан фойдаланилди (асбоб-ускуналар иш соати ёки асосий ишлаб чиқариш ишчилари иш соатлари).

Таннархнинг буюртмали калькуляцияси – бу таннархни калькуляция қилиш методи бўлиб, бунда мақсадли харажат (ҳисоб объекти) бўлиб маҳсулотнинг (иш, хизмат) ўзи ёки маҳсулотнинг катта бўлмаган партияси ҳисобланади. Ушбу маҳсулот (иш, хизмат) кўп ҳолларда буюртма деб юритилади.

Жараёнли калькуляция қилиш – бу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархини ҳисоблаш методи бўлиб, ушбу метод ялпи бир хилдаги (серийний) маҳсулот тайёрловчи ёки турли маҳсулотлар тайёрловчи, лекин жараён доимий қайтариладиган операцияларга бўлинадиган ишлаб чиқаришда қўлланилади.

Тақсимлашнинг бюджетлаштирилган устама ставкаси

Тақсимлашнинг бюджетлаштирилган устама ставкаси = жами бюджелаштирилган фабрика устамаси / бюджетлаштирилган тақсимлаш базаси жами ҳажми

Зудлик билан ёзувларни амалга ошириш усули деганда тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган устама харажатлари тўғридан-тўғри Реализация Қилинган Маҳсулот Таннархига олиб боришга тушунилади.

Пропорция усули деганда тақсимланмай қолган ёки ортиқча тақсимланган устама харажатларни Ишлаб Чиқариш Жараёни Назорати, Тайёр Маҳсулот Назорати ҳамда Реализация Қилинган Маҳсулот таннархи счетларига маълум нисбатларда тақсимлашга айтилади.

Ҳақиқий буюртмали калкуляцияда тўғридан-тўғри материал харажатлар, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ҳамда ўзгарувчан ва доимий устама ишлаб чиқариш харажатлари ҳам ҳақиқий миқдори олинади ва бунда бюджетлаштирилган устама харажатларни тақсимлаш ставкаларидан фойдаланилмайди.

Меъёрий (нормал) буюртмали калкуляцияда тўғридан-тўғри материал харажатлар, тўғридан-тўғри меҳнат харажатлари ҳақиқий миқдори, устама харажатлар эса таннарх тақсимлаш базасининг ҳақиқий даражаси ва бюджетлаштирилган устама ставкаси асосида ҳисобланган миқдори олинади

Контракт бўйича харажатлар калькуляцияси – бу одатда ишлаб чиқарилиши кўп вақтини талаб этадиган ҳамда катта бирликдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнларига нисбатан қўлланиладиган харажатларни буюртмали калькуляция қилиш тизимидир.

Қайта ишлаш қиймати бу бошқарув ҳисоби мақсадларида меҳнат ҳақи харажатлари ва ишлаб чиқариш устама харажатлари суммасини қамраб олувчи кўрсаткич билан тавсифланади.

Эквивалент бирликлар деганда бу ушбу жараёнда тўлиқ якунланган ҳамда қисман якунланган бирликларнинг тўлиқ маҳсулот бирлигига айналтирилганда ҳисобга олиналиган бирликлари тўплами тушунилади.

Ҳисобга олиш учун бирлик – бу жараён марказида давр давомида ишланадиган жисмоний бирликлардан иборат ресурслардир. Бу икки бирликлар йиғиндисидан ташкил топади: ишлаб чиқариш жараёни, бошланғич бирликлар ҳамда жорий давр давомида киритилган ресурслардан иборат бирликлар.

Ҳисобга олинган бирлик – бу жараён марказида давр давомида ишланган жисмоний бирликлардан ташкил топади. Кўп бирликлар жорий давр давомида якунланиб келгуси жараёнга ёки тайёр маҳсулотларга ўтказилади, айримлари эса ишлаб чиқариш жараёни, охирида қолдирилади.

Ҳисобга олиш учун таннарх – бу жараёнли калкуляцияда жами таннарх ва маҳсулот бирлигининг таннархини ҳисоблаш учун асос бўладиган кўрсаткичдир.

Ҳисобга олинган таннарх – бу жараёнли калкуляцияда маҳсулот бирлигининг таннархи асосида бошқа жараёнга ўтказилган маҳсулотнинг таннархи ҳамда элементлар таннарих бўйича ишлаб чиқариш жараёни, охирида таннарх кўрсаткичларидан иборатдир.

Ўртача салмоқли усул – бу санагача бажарилган ишларнинг жамига асосланади (барча салмоқли қийматнинг жорий давр давомида тайёрланган ва бошқа жараёнга ўтказилган бирликларга плюс ишлаб чиқариш жараёни охиридаги қолдиқларнинг бажарилган қисмига ўтказилишига таянади).

ФИФО усули – Фақат жорий даврда бажарилган ишларга асосланади (Қийматнинг келиб тушган ва тугалланган бирликларга плюс жорий даврда ишлаб чиқариш бошида ва охиридаги қолидиқларга ўтказилишига таянади)

Олдинги жараёндан ўтказилган қиймат (Transferred in costs) бу ишлаб чиқаришнинг олдинги жараёнларда шаклланган ва ишлов бериш учун навбатдаги бўлимга жўнатиладиган таннархдир.

Бошқа жараёнга ўтказиладиган таннарх (costs transferred out) бу ушбу жараёнда қайта ишлаш натижасида якунланиб бошқа жараёнга ўтказиладиган бирликлар таннархидир.

Маҳсулот таннархи ҳисоботи – бу ҳисобот даври ёки махсус давр давомида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бирлиги ва уларнинг таннархи тўғрисидаги ахборотларни мужассамлантирувчи ҳисоботдир.

Контрибутция ёндашуви (Contribution Approach) – бу маҳсулот таннархига фақат ўзгарувчан харажатларни тақсимлашга асосланувчи тизимдир.

Absorption Costing – бу маҳсулот таннархига ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган барча харажатларни, уларнинг ўзгарувчан ёки доимий, тўғридан-тўғри ёки билвосита бўлишидан қатъий назар маҳсулот таннархига тўлиқ олиб борилишига асосланувчи тизимдир.

Variable Costing – бу маҳсулот таннархига фақат ишлаб чиқариш билан боғлиқ ўзгарувчан харажатларни олиб борувчи контрибутция ёндашувининг амалда қўлланилишини таъминловчи тизимдир.

Ишлаб чиқариш контрибутция маржини (Manufacturing contribution margin) – бу сотишдан олинган даромаддан маҳсулотнинг ўзгарувчан ишлаб чиқариш таннархини айириш орқали топилган кўрсаткич бўлиб, корхона фаолият даражаси ўзгаришининг молиявий натижага таъсирини аниқлашда фойдаланади.

Контрибутция маржини – бу ишлаб чиқариш контрибутция маржинидан ўзгарувчан сотиш ва маъмурий харажатларни айириш орқали топилган кўрсаткич бўлиб, корхона фаолият даражасининг соф даромадга таъсирини аниқлашда фойдаланади.

“Таннарх – маҳсулот ҳажми – фойда” (CVP) таҳлили тизимли равишда маҳсулот таннархи, сотишдан олинган даромад (сотиш ҳажми ва ишлаб чиқариш ҳажми) ва фойда кўрсаткичларининг бир-бирига асосланганлигини кўрсатади ва ушбу таҳлил ёрдамида менеджерларга фаолиятни назорат қилиш, режалаштириш, фаолиятнинг муқобил курсларини таҳлил қилиш ҳамда иқтисодий шарт-шароитлар ўзгарган тақдирда оқилона қарорлар қабул қилишга доир ахборотлар етказиб берилади.

Зарарсизлик нуқтаси ёки критик нуқта (Break-Even Point)– бу фаолият даражасининг (ишлаб чиқариш ҳажми ёки реализация ҳажмининг) шундай нуқтасики бунда жами даромад тўплам харажатларга тенг бўлган, яъни фойда ҳам зарар ҳам бўлмайди.

Фойда (зарар) – бу маржинал даромад ва доимий харажатлар ўртасидаги фарқдир. Зарарсизлик нуқтаси бу маржинал даромаднинг доимий харажатларга тенг бўлган жойида аниқланади.

Хавфсизлик маржини бу ҳақиқий даромаднинг критик нуқтадаги даромаддан ошган қисмини суммада ҳамда сотиш ҳажмига нисбатан фоизлардаги кўрсаткичлар билан ифодалаб, компаниянинг критик нуқтага нисбатан қанча хавфсиз ишлаётганини тавсифлайди.

Қўшма ишлаб чиқариш жараёни (Joint production process) бу бир ишлаб чиқариш жараёнида иккита ва ундан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқариш амалга ошириладиган жараёнга айтилади.

Қўшма маҳсулот (Joint product) қўшма ишлаб чиқариш жараёнида технологик жараённинг маълум нуқтасигача биргаликда қайта ишланадиган, ажралгандан кейин алоҳида идентификацияланиб сотишга тайёр ҳолга келтириладиган ёки бошқа қайта ишлаш жараёнига ўтказиладиган маҳсулотларга айтилади. Агар қўшма маҳсулотларнинг ичида биттаси бошқаларига нисбатан юқори сотиш қийматига эга бўлса бу асосий маҳсулот деб аталади.

Иккиламчи маҳсулот (By product) бу асосий маҳсулот билан биргаликда ишлаб чиқариладиган ва технологик жараённинг маълум нуқтасида қўшма маҳсулотдан ажраладиган ҳамда сотиш нархи нисбатан кичик бўлган маҳсулотга айтилади.

Қўшма таннарх (joint cost) - бу ҳар бир жараённинг охиригача, яъни маҳсулотлар ажралгунга қадар амалга оширилган харажатларга айтилади.

Ажралиш нуқтаси (split-off point) бу жараён тугаши билан маҳсулотлар ажралиб алоҳида индентификацияланадиган, яъни технологик ишлов бериш жараёнида маҳсулот бири иккинчисидан жисмоний ажралиб келгусида уларнинг маҳсулот таннархини алоҳида ҳисоблаш мумкин бўлган нуқтасидир.

Бўлинган харажатлар (Separable costs) - бу ажралиш нуқтасидан кейин алоҳида олинган маҳсулотларга қайта ишлаш учун амалга оширилган харажатлардир.

Соф сотиш мумкин бўлган қиймати (Net realizable value) - бу ажралиш нуқтасидаги сотишилиши мумкин бўлган қиймати минус сотиш ва дистрибутция харажатлари.